

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО, ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО, РЕСТАВРАЦІЯ

УДК 391:392.2-55

Цитування:

Афоніна О. С. Вишитий і тканий рушник як складова частина культурного коду народного костюма нареченої. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*: наук. журнал. 2022. № 3. С. 89–94.

Afonina O. (2022). Embroidered and Woven Towel (Rushnyk) as part of Cultural Code of Bride's Traditional Costume. *National Academy Of Managerial Staff Of Culture And Arts Herald: Science journal*, 3, 89–94 [in Ukrainian].

*Афоніна Олена Сталівна,
доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри хореографії
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0003-1627-6362>
aolena7@gmail.com*

ВИШИТИЙ І ТКАННИЙ РУШНИК ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА КУЛЬТУРНОГО КОДУ НАРОДНОГО КОСТЮМА НАРЕЧЕНОЇ

Мета роботи – дослідити специфічну роль рушника як ключового елемента весільного жіночого вбрання в контексті його культурного коду; окреслити поняття культурного коду з погляду декоративного мистецтва й народного світогляду; визначити роль вишитого рушника в жіночому весільному костюмі. **Методологія дослідження** побудована на принципі історизму, системності й авторської об'єктивності. Також використано загальнонаукові методи аналізу, аналогії, моделювання та системного аналізу. **Наукова новизна.** У статті вперше розкрито специфіку вишитого рушника як елемента культурного коду жіночого весільного вбрання українського народу. Окреслено роль рушника в народному костюмі нареченої як одного з його ключових елементів, наповнених обереговим смислом, розглянуто його застосування як уособлення пояса. Пояснено причини таких обрядодій. **Висновки.** Шляхом аналізу окремих виробів декоративно-ужиткового мистецтва (рушників, частин костюма), комплексу обрядів і зразків усної народної творчості, дотичних до теми дослідження, доведено, що вишитий рушник у весільній обрядовості українського народу відіграє важливу роль саме з погляду його як елемента культурного коду вбрання нареченої. На низці прикладів розкрито способи пов'язування його на наречену й нареченого та інших учасників обрядодій. Задля цього використано весільні світлини та ілюстрації із зображенням наречених у традиційному святковому костюмі. До таких, зокрема, належать ілюстрації весільного строю молодих із Херсонського повіту Херсонської губернії, костюми молодят з Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, світлина з весілля с. Боровикове Черкаської області (середина ХХ століття).

Ключові слова: культурний код, вишитий рушник, народний костюм нареченої, жіноче весільне вбрання, пояс, орнамент, український народний костюм, традиції.

Afonina Olena, Doctor in Art Studies, Professor of the Department of Choreography, National Academy of Culture and Arts Management

Embroidered and Woven Towel (Rushnyk) as part of Cultural Code of Bride's Traditional Costume

The purpose of the article is to study the specific role of the embroidered towel (rushnyk) as a key element of women's wedding clothing in the context of its cultural code; outlining the concept of cultural code in terms of decorative art and people's worldview; to determine the role of the embroidered towel (rushnyk) in women's wedding costume. **The methodology of the study** is based on the principle of historicism, systematicity and author's objectivity. General scientific methods of analysis, analogies, modeling, and systemic analysis have also been used. **Scientific novelty.** The article reveals for the first time the specifics of the embroidered towel (rushnyk) as an element of cultural code of women's wedding clothing of the Ukrainian people. The role of the embroidered towel (rushnyk) in a traditional costume of a bride is outlined as one of its key elements having a protective meaning, considering its use as personification of a belt. The reasons for such rituals are explained. **Conclusions.** By analysing particular items of decorative and applied arts (embroided towels, costume elements), as well as a set of rituals and examples of oral folk arts related to the topic of the study, it has been proved that the embroidered towel (rushnyk) in wedding rituals of the Ukrainian people plays an important role precisely in terms of using it as an element of cultural code of the bride's clothing. A number of examples reveal the ways of tying it to a bride and a groom, as well as other participants of the ceremony. For this purpose, wedding pictures and illustrations depicting brides and grooms in traditional festive costumes were used. They included, in particular, illustrations of wedding clothing of young people from Kherson county of Kherson province, costumes of

newly married couples from Novhorod-Siverskyi county of Chernihiv province, a picture of a wedding in the village of Borovykove, Cherkasy region (mid-20th century).

Key words: cultural code, embroidered towel (rushnyk), traditional costume of a bride, women's clothing, belt, ornament, Ukrainian traditional costume, traditions.

Актуальність дослідження зумовлена потребою з'ясування ролі вишитого й тканого рушника в українському жіночому весільному костюмі як частини його культурного коду, оскільки цей акцент фактично не представлений у науковому середовищі й потребує уваги на тлі актуалізації суспільного інтересу українського народу до своєї матеріальної та духовної спадщини.

Аналіз досліджень і публікацій. Під час аналізу історіографії дослідження з'ясовано, що у вітчизняному мистецтвознавстві й історичній науці поняттю культурного коду приділили увагу В. Карпов, І. Юдкін, О. Копієвська, Д. Кірнарська та інші науковці, вивчаючи його з різнобічних підходів. Зокрема, В. Карпов зазначив, що «в основі антропологічного підходу є людина з її уявленнями про красу світу, про суспільство і його відносини з індивідом, свобода творчості та вираження внутрішньої рефлексії і ментальних станів» [6]. Визначає місце й окреслює трансформаційні процеси культурних кодів та національних культур у межах загальносвітових глобалізаційних процесів О. Копієвська, яка підкреслює: «Зацікавлені стейкхолдери культурних трансформацій активно порушують питання щодо створення культурної послуги й продукту, який здатний ідентифікувати, визначити національну культуру, її колорит у глобальній культурній картині» [8].

Беручи до уваги знаки й символи як підґрунтя інформації, яку транслює культурний код, до історіографії дослідження відносимо працю С. Долеско «Особливості семантики синього та жовтого кольору в одязі українців в період російсько-української війни (2022 р.)», де вчена зазначає, що «Символи “акумуляують” в собі історико-культурний шлях народу, формують сучасність та закладають фундамент майбутнього збереження нації» [5]. Феномен символу як етнодуховний код нації описали Л. Довбня й Т. Товкайло [4]. Антропоморфні мотиви української народної орнаментики вивчає О. Коновалова [7]. Питанню образної складової народної орнаментики з акцентом на антропоморфних знаках присвячена монографія М. Селівачова [10].

Семантику українських рушників вивчає Ю. Мельничук. Вчений акцентує на тому, що рушник є одним із найсакральніших предметів для українців, та аналізує роль рушників у

матеріальній та духовній культурі, де окрема роль відведена весільній обрядовості [9]. У монографії Є. Антонової висвітлено роль рушника як одного з провідних символів української культури та атрибуту весільного обряду [1]. Структура побудови весільної обрядовості досліджена О. Кухаренко. У праці Г. Кожолянко висвітлено передумови її появи, символічно-ідейного навантаження. Традиції української весільної обрядовості, що побутували на межі XIX та XX століть, дослідила Т. Гаєвська.

Як продемонструвало вивчення історіографічної бази, проблематика вишитого й тканого рушника як складника культурного коду жіночого весільного костюма лише пунктирно розкрита в наукових публікаціях та потребує детального аналізу.

Мета дослідження полягає в різнобічному вивченні феномену весільного рушника (як вишитого, так і тканого) з огляду на його приналежність не тільки до циклу весільних обрядів загалом, а передусім як невід'ємної складової частини культурного коду весільного костюма нареченої.

Виклад основного матеріалу. Мистецтво народного костюма посідає важливу роль у життєдіяльності національного суспільства, оскільки допомагає окремим людям та соціальним групам визначити загальнонаціональну мету й напрям розвитку людини в етносуспільстві. Водночас визначає місце цього етносуспільства в глобалізованому світі. Оскільки український народний костюм, навіть попри значні трансформаційні зміни, що відбувалися з ним із початку XX століття і фіксуються в період сьогодення також, є транслятором культурного коду – комплексного явища, у цьому контексті представленого у формі знаково-символічної системи українського народу як комунікаційно-знакової системи, що накопичує, зберігає та транслює інформацію [2].

Тож доцільним є твердження, що український костюм сформувався протягом історичного розвитку нації та відображає світоглядну систему народу, унікальні архетипи, образи, цінності. Він є матеріальним виявом етноідентичності й менталітету, навіть попри значні локальні відмінності, згідно з різноманіттям етнографічних регіонів України.

У процесі формування його загального образу та культурного коду в ньому

утверджувалась філософія народу. Відбувалось це шляхом впливу господарсько-економічних, географічних, сімейно-побутових та соціально-історичних особливостей життя українського народу. Відповідно до цього, культурний код костюма – це візуальна ознака українського народу, яка відображає його універсальні характеристики, такі як: стереотипи поведінки, життєві позиції, соціальні очікування в межах культурно-цивілізаційних кордонів етносу. І саме завдяки коду українського народного костюма відбувається навчання, виховання майбутніх поколінь, збереження історичної пам'яті народу.

Культурний код костюма ми можемо проаналізувати як систему, що складається з кількох взаємопов'язаних частин. Перша – головні цінності українського етносу та нематеріальні прояви культури (менталітет, світогляд, етноідентифікація). До другої належать ідеали та переконання, що формують загальний образ костюма відповідно до історичного шляху українців. Наприклад, образу жіночого костюма українок притаманна гармонійність, плавність ліній, загальна композиційна єдність, високий рівень естетизму. Третьою складовою частиною є крій, техніки виконання, система знаків та символів. У цьому випадку їх виразником є традиційний орнамент.

Тут варто більш детально зупинитись на тому, яка саме частина образу народного костюма в матеріальному вияві транслює його культурний код. Як зазначено вище, вона уособлена передусім у знаково-символічній системі. Тобто в українському вбранні світоглядні позиції закладені в його орнаментиці за допомогою символів та знаків. Переважно – в орнаментиці сорочки як основного елемента українського строю.

Якщо ж звернутись до традиційного весільного костюма, то на його прикладі ми повною мірою можемо відслідкувати структуру культурного коду, оскільки він є уособленням пласту інформації, що накопичилась протягом історичного шляху розвитку української нації та її нематеріальної культури. Ця інформація поділяється на знаково-символічну систему орнаментики, весільні обрядодії та фольклор весільної тематики. Тобто традиційне вбрання нареченої є діалогом матеріального й духовного.

Щодо структури весільної обрядовості, то вона складається з кількох циклів. Перший – стосується перебування пари в статусі парубка й дівки, сюди належать досягнення домовленостей між хлопцем та дівчиною про

одруження, сватання, заручини. Другим етапом є обряди в ракурсі перебування пари в статусі наречених, куди належать розглядина, створення гільця, випікання короваю тощо. Третій етап безпосередньо стосується дійств, коли пара вже в статусі молодого й молодої: сюди можна віднести зустріч молодих, обряд викупу, розплітання коси молодої, переїзд до батьків молодого, загальна святкова вечеря, обряд комори (перша шлюбна ніч). Останній етап об'єднує обряди, коли молодята вже перебувають у статусі чоловіка й жінки. Сюди належать повесільні дійства, перезва (веселощі з перевдяганням ряджених, піснями й танцями).

Переходячи до аналізу рушника у весільній обрядовості як складника культурного коду вбрання, схарактеризуємо його загалом. Рушники в житті українського народу, окрім суто утилітарного призначення (щоденний вжиток на побутовому рівні), були пов'язані з календарною обрядовістю, землеробським культом та життєвими циклами людини, серед яких чільні місця посідали народження, хрестини, весілля, смерть.

Рушники відігравали сакральну роль, оскільки уособлювали модель світогляду людини, закодовану як у його формі, так і в орнаментуванні. Це стосується як вишитих, так і тканих рушників, які також побутували на території України (рис. 1).

Ю. Мельничук акцентує на тому, що

Рис. 1. Наречена та наречений із с. Яснозір'я. Фото «Метелики в голові»

«рушники використовували, враховуючи їх велику силу, магію чи, виражаючись сучасною мовою, дію, у різноманітних життєвих ситуаціях. Довгий прямокутний шмат тканини

завжди в наших предків означав дорогу, шлях, який веде людину, допомагає їй жити» [9].

Мистецтво орнаментики рушника є однією з найвагоміших складових частин матеріальної й духовної культури, тому що візерунок є формою образного відтворення дійсності. Усталеним у науковому середовищі є видовий поділ орнаментів на геометричний, рослинний, антропоморфний і зооморфний. Окрім цього, виділено такі види кодів орнаментів вишитих рушників: астральний, ландшафтний, архітектурний, предметний та шрифтовий.

За характером сюжету та композицією орнаментів рушника найпоширенішими є: Дерево Роду (Вазон, Дерево Життя), стрічкове орнаментування; комплекс геометричних орнаментів, що виконували функцію центру композиції рушника (зірка, ромб, хрест тощо); багатоярусні композиції; решітки. Орнаментика вишитих і тканих весільних рушників характеризується поєднанням чоловічого й жіночого начал. До таких належать восьмикутна зірка, скомбінована з прямим хрестом.

До розповсюджених орнаментальних мотивів весільних рушників належать орнітоморфні – зазвичай парні зображення голубів, лебедів, пав, орлів, півнів. Вони вишиті головами одне до одного і в бік Дерева Роду, що є символом єдності в парі. На весільних рушниках поширення набули й антропоморфні мотиви. У цьому контексті М. Селівачов трактує їх смислове наповнення так: «Антропоморфні знаки орнаментики – більш конкретизовані зображення, так само, як і реалії, метафори, поетичні образи, ознаки яких лежать в основі графічного рішення та номінативної осмисленості досліджуваних зображень, наповнені багатозначним полісемантичним смислом. Він зводиться до захисту від злих сил, магічної стимуляції фертильності, оберігання життя, продовження роду» [10].

Вишивала рушники як частину посагу дівчина протягом усього дошлюбного періоду. Це підтверджує і народне прислів'я: «Не лілуйся, дівонько, рушники вишивати – буде чим гостей шанувати». Важливого етапу весільного дійства – ступання молодят на рушник – стосується прислів'я: «На рушник стати – вірного друга мати». Цікавою традицією є нанесення за допомогою вишивки написів на рушниках у формі стверджень-побажань молодят. Вони є уособленням народного світогляду, де важливе значення мали вірність, взаємоповага, турбота про членів родини.

Роль рушника відображена й у народній пісенній творчості. Зокрема, про це свідчать

Рис. 2. «Весільні традиційні обряди».
Іван Гончар

слова з пісні, з якою наречена з друзками запрошувала гостей на весілля: «Просили батько й мати, І я прошу – Прийти до нас, І

Рис. 3. Весілля в с. Боровикове,
Черкаська обл., 40-ві роки ХХ ст.

радість розділити... Стелися, доле, рушниками, У цей святковий гарний час». Або ж якщо під час сватання дівчина відмовляла сватам, то не подавала рушників. Про це є згадка в народній пісенній творчості: «Посилав я старостів у неділю, Думав, погуляємо на весілля. Гей! Гей! Га! Уха-ха! Дівчино, рибчино, молода. Мали повернутися з рушниками, Але повернулися з гарбузами». Прощаючись із батьківською хатою, молода співала: «Бувайте здорові, ви, мої образи, Щом вас приберала, щом вас приберала Тими рушниками». Запрошуючи гостей до святкового столу, приспівували: «Рушники стели барвисті на поріг, За столи сідайте, Гості дорогі!»

Застосування вишитого рушника у весільній обрядовості є доволі поширеним, він відіграє важливу роль на кожному з її етапів. Для дослідження інтерес становить використання рушника саме як імітації пояса.

Рис. 4. Убрання молодих. Новгород-Сіверський повіт Чернігівської губернії (Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.)

Тобто це був стилізований обрядовий «пояс», яким підперезували наречену або ж обох молодят та деяких інших учасників весільних обрядів, аби життя молодят було здоровим, благополучним та щасливим.

Перед весіллям, під час випікання короваю, всі жінки, причетні до цієї справи, також повинні були бути підперезані рушниками – це робили з метою побажати майбутній родині добробуту. Варто окремо згадати й іншу роль комбінації весільного рушника з короваем. Оскільки саме на рушникові молодят подавали коровай (рис. 2).

Перев'язування молодих рушником як поясом закріплювало новостворений союз, символізувало злиття двох доль в одну на все життя. Це робили й задля того, аби захистити молоде подружжя від порчі, негативного впливу нечистої сили на родину, оскільки в поясі, який символізував рушник, закладена потужна оберегова сила. До початку ХХІ століття збереглася традиція перев'язувати рушником не лише молоду, але й обрядових осіб (рис. 3).

На прикладі весільного костюма молодих Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (рис. 4) бачимо, що рушникові відведена важлива роль у вбранні нареченої як одного з композиційних центрів. Дівчина оперезана тканим рушником поверх розшитого шовком фартуха, під яким була спідниця з нагрудником і пишно вишита сорочка. На голові нареченої – весільний вінок, декорований помпонами з вовни. На

Рис. 5. Убрання молодих. Херсонський повіт Херсонської губернії (Білозерський р-н Херсонської обл.)

довершення ансамблю вбрання в руках наречена тримає хусточку.

Дещо відмінною є ця традиція в Херсонському повіті Херсонської губернії (рис. 5), де рушник пов'язаний на праву руку нареченого, вбраного у святкову сорочку, вишиту рослинним орнаментом, жилет і чумарку, яку декорували весільними стрічками. А наречена, одягнена в сорочку з кокеткою, плахту й запаску, підперезана широким тканим поясом. За головний убір нареченої слугував високий вінок зі стрічками.

Отже, наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше в українському науковому просторі привернуто увагу до культурного коду жіночого весільного вбрання крізь аналіз ролі вишитого й тканого рушника як складника цього коду, що відіграє не лише естетичну, а й ритуальну роль у весільних обрядодіях: імітуючи пояс, рушник виконує його естетичну та оберегову функції.

Висновки. У статті на основі аналізу рушника як невід'ємної частини українського весілля розкрито його місце в культурному коді народного костюма нареченої. Також охарактеризовано поняття культурного коду з погляду декоративного мистецтва й світогляду українського народу. Проаналізовано весільну обрядовість і зразки фольклору, дотичні до тематики вишитого й тканого рушника, доведено його значення у весільних діях.

Література

1. Антонова Є. І. На весілля з рушниками. Донецьк : УкрНТЕК. 2002. 120 с.
2. Афоніна О. С. Особливості коду в культурі. *Вісник Національної академії керівних кадрів*

культури і мистецтв: наук. журнал. Київ: Міленіум, 2015. № 1. С. 94–98.

3. Афоніна О. С. Теоретичні основи дослідження коду в культурі і «подвійного кодування» у мистецтві. *Культура і сучасність*. 2015. № 2. С. 81–86.

4. Довбня Л., Товкайло Т. Символ як етнодуховний код нації. *Українська словесність у полікультурно-освітньому просторі сьогодення*: зб. тез міжнар. наук. конф. Одеса, 2021. С. 55–60.

5. Долеско С. Особливості семантики синього та жовтого кольору в одязі українців в період російсько-української війни (2022 р.). *Міждисциплінарні дослідження: гуманітарні та природничі науки*: зб. матер. науково-практ. конф. (Одеса, 22–23 лип. 2022 р.). Одеса, 2022. С. 7–10.

6. Карпов В. В. Антропологічне осмислення архітектурної форми сучасності. *Архітектура та екологія*: матер. XI Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2020. С. 5–8.

7. Коновалова О. Антропоморфні мотиви української народної орнаментики: монографія. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. 156 с.

8. Копієвська О. Локальні культурні ландшафти України в умовах гібридної реальності. *Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті*: зб. наук. пр. за матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 2020. С. 182–184.

9. Мельничук Ю. Семантика українських вишитих рушників. Руське Православне Коло. URL: <http://www.svit.in.ua/stat/rushnyk.pdf> (дата звернення: 10.07.2022).

10. Селівачов М. Антропоморфні знаки / образи народної орнаментики: язичницькі релікти, фольклорні символи, міфологеми фейклору. *Народознавчі зошити*. 2020. № 1 (151). С. 15–20. DOI <https://doi.org/10.15407/nz2020.01.015>

References

1. Antonova, Ye. I. (2002). For a wedding with towels. Donetsk: UkrNTEK [in Ukrainian].

2. Afonina, O. S. (2015). Specifics of the code in culture. Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv: nauk. zhurnal, 1, 94–98 [in Ukrainian].

3. Afonina, O. S. (2015). Code theoretical basis of research in culture and «Double coding» in Art. *Kultura i suchasnist*, 2, 81–86 [in Ukrainian].

4. Dovbnia, L., Tovkailo T. (2021). Symbol as ethno-spiritual code of the nation. *Ukrainska slovesnist u polikulturno-osvitnomu prostori sohodennia*: zb. tez mizhnar. nauk. konf. Odesa, 55–60 [in Ukrainian].

5. Dolesko, S. (2022). Peculiarities of the semantics of blue and yellow colors in clothing of the Ukrainians during the Russian-Ukrainian war. *Mizhdystsyplinarni doslidzhennia: humanitarni ta pryrodnychi nauky*: zb. materialiv: naukovo-prakt. konf. Odesa, 7–10 [in Ukrainian].

6. Karpov, V. V. (2020). Anthropological understanding of the architectural form of modernity. *Arkhitektura ta ekolohiia: materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv, 5–8 [in Ukrainian].

7. Konovalova, O. V. (2015). Anthropomorphic motifs of Ukrainian folk ornamentation. Kyiv: Kyivskiy un-t im. Borysa Hrinchenka [in Ukrainian].

8. Kopyievska, O. (2020). Local cultural landscapes of Ukraine in the conditions of hybrid reality. *Totalitaryzm yak systema znyshchennia natsionalnoi pam'яти*: zbirnyk naukovykh prats za materialamy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 182–184 [in Ukrainian].

9. Melnychuk, Yu. Semantics of Ukrainian embroidered towels. *Ruske Pravoslavne Kolo*. Retrieved from: <http://www.svit.in.ua/stat/rushnyk.pdf> [in Ukrainian].

10. Selivachov, M. (2020). Anthropomorphic signs/images of folk ornamentation: pagan relics, folklore symbols, mythologems of fakelore. *Narodoznavchi zoshyty*, 1 (151), 15–20 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 11.07.2022
Отримано після доопрацювання 12.08.2022
Прийнято до друку 18.08.2022*